

Marja Vuorinen

Kaunokirjallisuus historian tutkimusaineistona

Kaunokirjallisten aineistojen soveltuvuus historian tutkimuksen lähteiksi ei vielä parikymmentä vuotta sitten ollut Suomessa lainkaan itsestään selvää. Vaikka kaunokirjallisuutta oli kauan käytetty aatehistorian oheismateriaalina erityisesti tutkittaessa sellaisia poliittis-yhteiskunnallisia toimijoita, jotka muun ohella olivat myös kaunokirjailijoita, fiktion soveltuvuus kulttuurihistorian, poliittisen historian tai arjen historian aineistoksi oli pitkään kyseenalaista (Häggman 2001, 18–19). Sanomalehdistö saavutti legitiimin lähteen aseman muutama vuosikymmen aiemmin samantapaisissa merkeissä. Lehdistöhistorian 1960–70-luvun pioneerit muistelivat pitkään katkerina tiukimpien puristien epäilyjä siitä, saattoiko ylipäättään mikään *julkaistu* teksti olla sanan varsinaisessa merkityksessä historian lähde.

Perinteisimminkin määriteltynä lähteet ovat menneisyyden ihmisten toiminnasta jääneitä uniikkeja jälkiä: kirjeitä, diaarioita, pöytäkirjoja, päiväkirjoja, viranomaisraportteja, kauppakirjoja, kirjanpitoja, perunkirjoja, veroluetteloita. Niiden rinnalla painetun sanan edustajat – sanoma- ja aikakauslehdet, tietokirjallisuus ja fiktio – ovat outoja tai ainakin aivan omanlaisiaan lintuja. Visuaalisia aineistoja kuten painokuvia, valokuvia ja sähköisiä kuvataallenteita sekä äänitteitä samoin kuin esinelähteitä on alettu kelpuuttaa historian lähteiden joukkoon kaunokirjallisuuden kanssa suunnilleen samoihin aikoihin (Dupuy [ed.] 2002).

Omalla tutkijanurallani törmäsin kaunokirjallisuuden lähdekäyttöä koskeviin ennakkoluuloihin 2000-luvun taitteessa, kun valmistelin väitöstutkimusta aiheenani suomalaisen 1800-luvun sivistysporvariston tuottama kuva aatelista ko. aikakauden painetussa sanassa. Työn pohjustukseksi tehdyn, perustutkintoon liittyneen opinnäytetyön eräs arvioitsija totesi ensin, ettei kaunokirjallisuutta voi käyttää lähteenä, ”koska se ei ole totta”. Saatuaan kollegaltaan kommentin, etteivät kirjeet ja sanomalehtijututkaan ole aina totta, hän otti asian uuteen harkintaan. Lopulta hän arvioi työni osoittavan, että 1800-luvun kaunokirjallisuus ”heijasti todellisuutta oikein”. Tarkemmin ajatellen kyse oli tietysti siitä, että juuri kyseiset tekstit olivat tehokkaasti muovanneet sitä, miten nyt hahmotamme ja arvotamme kyseistä aikakautta. Väitöskirjani tarkastusprosessin yhteydessä 2010-luvun alussa huomautettiin vielä, ettei kaunokirjallisuutta sopisi esitellä sen tärkeimpänä aineistona, koska ”varsinaista oikeaa poliittista julkisuutta” edustavat sanomalehdet.

Yllä kuvatut näkemykset eivät ole kiinnostavia ainoastaan yksittäisen tutkijantien tai erään tieteenalan sisäisen kehityksen dokumentteina. Ne nostavat näkyviin kaksi

seikkaa, joilla on kaunokirjallisuuden tutkimuksellisen käytön kannalta erityistä kantavuutta. Ensiksi, fiktiivinen kerronta ei tosiaankaan ole tarkoitettu otettavaksi täytenä totena. Toiseksi, juuri sen takia sitä on pitkään virheellisesti pidetty ideologisesti harmittomana, poliittiselta vaikutuskyvyltään merkityksettömänä viestinnän muotona.

Nationalismista ja kertomakirjallisuudesta

Epookia luova eurooppalainen muoti, kertomusten lukeminen ajanvietteenä, yleistyi Suomessakin 1800-luvun kuluessa. Kaunokirjallisuutta nykyaikaisessa kirjamuotoiseen julkaisemiseen perustuvassa mielessä alkoi ilmestyä vuosisadan toisella neljänneksellä. Pitkiä jatkokertomuksia ilmestyi myös sanomalehdissä; esimerkiksi Z. Topeliuksen romaanit näkivät päivänvalon ensin *Helsingfors Tidningarin* alakerroissa. Fiktiivisen tekstin yhteys päivänpolitiikkaan oli siten kouriintuntuva. Toimijatkin olivat monesti samoja, koska kehitymässä olevaan kirjailijan ammattiin usein kuului sivutoiminen työ sanomalehtimiehenä; näin mm. Topeliuksen, Juhani Ahon ja Eino Leinon tapauksissa.

Ideologisen vallankäytön kolme pääfoorumia, opetus, tiedonvälitys ja ajanviette, muotoutuivat 1800-luvulla rinnakkain. Teollistuminen suosi lukutaitoa ja tuotti osto-voimaa ja vapaa-aikaa, mikä lisäsi kaunokirjallisuuden menekkiä. Poliittisen aktiivisuuden lisääntyminen taas nosti tietokirjojen ja sanomalehtien kysyntää. Samalla edistyivät uuden julkisuuden aktiivisimman toimijaryhmän valtapyytteet ja taloudelliset intressit. Sivistysporvariston mielikuvatuotanto haastoi aristokratian ja monarkian, kirkon ja byrokraatian. Kustannusalan ehdoilla oli kuitenkin solmittava uusi liitto pääoman kanssa. 1800-luvun julkisuusprojektilla oli monta hyötyjää: aatteelliset julistajat, edistyksellä ratsastavat poliitikot, voittoa tavoittelevat julkaisijat ja markkinaosuuttaan kasvattavat mainostajat. (Briggs-Burke 2002, 188–207; Curran 2002, 73–76, 98, 162; Gellner 1983; Nieminen 2006, 15–26.)

Sivistyneistön pyrkimyksenä oli yhtäältä omien viihdyttäminen, toisaalta rahvaan lukuhalun haltuunotto. Heidän valistusprojektinsa rakensi samanaikaisesti kansakuntaa ja sitä legitimoivaa kansanvaltaa. Konservatiivisemmat aikalaiset ounastelivat uusien ajatusten lähinnä vaarantavan yhteiskuntarauhan. Ne herättäisivät oppimattomissa, tottumattomissa lukijoissa vain turhia haaveita, pahimmillaan kiihottaisivat näitä kapinaan (Mäkinen 1997, 193–197; de Groot 2010, 23–27). Lajityypin varhaisvaiheessa painetun sanan tulenarkuus siis huomattiin.

Sanomalehdistön syntyä tarkastelleen Benedict Andersonin (1991) teesi omakielisen, koko kielialueelle leviävän viestinnän ratkaisevasta merkityksestä nationalistisen ideologian muotoutumisessa pätee myös kaunokirjallisuuteen. Lukeminen on kollektiivisesti jaettu kokemus, jonka vaikutus on paljon päivänkohtaista julkisuutta pitempi, koska samoja kirjoja luetaan vuosikymmeniä. Mielikuvien avulla välittyvien merkitysten teho puolestaan perustuu juuri viestin toistoon ja yhtenäisen merkkikentän pysyvyyteen (Moretti 1999, 4–5, 16–17; Immonen 1987, 210–211). Lukutapahtuman näennäisen

intiimi, yksityinen luonne kuitenkin peittää ilmiön todellisen voiman ja volyymin.

Tarjotessaan lukijalle kartat, joiden mukaan muuttuvassa yhteiskunnassa sopi suunnistaa, 1800-luvun kaunokirjailijat käyttivät merkittävää ehdollistavaa valtaa. 1900-luvulla uudet mediat sekä julkisuuden massamittaistuminen ja sirpaloituminen muuttivat kokonaiskuvaa. Tarinankerronnan poliittinen ulottuvuus pysyi silti ennallaan. Mielikuvavaikuttaminen fiktion kautta on nykyisinkin olennainen tulokulma vaikkapa amerikkalaisten tv-sarjojen piiloviestejä analysoitaessa (Aaltola 2014).

Lähteenä ja kohteena

Historiantutkimuksen kannalta kaunokirjallisessa kuvauksessa voidaan erotella eri linjoja sen mukaan, missä määrin kirjoittajalla on mahdollisuutta ja halua tietää kuvaamastaan kohteesta. Lähdekäyttö edellyttää yleensä, että kyse on aikalaiskuvauksesta. Tällöin kirjoittajalla on voinut olla oikeaa, omakohtaista tietoa aikakauden työmenetelmistä, arjen käytännöistä, materiaalisista detaljeista ja sosiaalisista normeista. Faktatietoa sisältävät aatteellisesti viattomat elementit palvelevat useimmin tapahtumatason kerrontaa, eivätkä tarinan henkilöt ole niistä juurikaan kiinnostuneita. Viime kädessä faktojen oikeellisuus varmistuu vertaamalla keskenään useita toisistaan riippumattomia tekstejä.

Toinen lähdekäyttöön liittyvä sisältötyyppi ovat totena esitetyt seikat, jotka kirjoittaja kuitenkin vain uskoo tietävänsä; ne mainitaan yleensä ilman suurempaa paatosta. Osa on ns. vilpittöntä luuloa, joka on muodostettu aikakauden kulttuurin ja kirjoittajan taustaryhmän konventioita seuraten. Kaunokirjallisuuden avulla kulttuurihistorioitsija voikin tutkia myös, mitä on luultu tai uskottu, mitä on pidetty mahdollisena ja millaisia selityksiä ilmiöille on eri aikoina annettu.

Aatehistorioitsija aktivoituu, kun kirjoittaja näyttää väittävän jotakin tietämyksensä piiriin kuulumatonta, tai peräti puhuvan tarkoitushakuisesti vastoin parempaa tietoaan. Edellinen asiantila on pääteltävissä kirjoittajan elämäkertatietojen pohjalta, jälkimmäinen taas vertaamalla aikalaisaineistoihin tai muuhun tutkimukseen. Ideologisesta motivaatiosta nousevia painotuksia voi esiintyä sekä aikalaistodellisuutta että menneitä aikakausia koskevissa kertomuksissa. Aineiston ei oleteta lähteen tavoin välittävän tietoa itsensä ulkopuolisista tapahtumista, vaan tapahtuminen sisältyy tekstiin itseensä. Tutkijalukija voi tarkastella autenttista vaikuttamisyritystä, vaikka ajallinen konteksti ja vastaanottaja ovatkin alkuperäisestä muuttuneet. Ideologisen viestinnän tutkimus on käytännössä aina jonkinlaista diskurssianalyysiä. Ideologia merkityksiä voidaan analysoida tiukan lingvistisesti, tarkastelemalla vaikkapa verbivalintoja tai subjektin läsnä/poissaoloa. Tavallisempaa on kuitenkin yhdistellä poliittisen sanaston ja argumentoinnin tarkastelemaan semioottista ja ideaalityypianalyysiä.

Kaunokirjallisuutta tutkivalla historioitsijalla on siten valittavanaan neljä erilaista tietoteoreettista näkökulmaa. Tekstiä voi arvioida kysymällä, 1) mitä kuvaamia asioita kirjailijat ovat oikeasti tienneet ja tunteneet, 2) mitä he ovat hyvässä uskossa luulleet,

3) mitä oman kokemuspiirinsä ulkopuolella olevaa he ovat halunneet väittää todeksi ja 4) mitä kenties tietoisesti valehdelleet. Ensimmäisessä tapauksessa tavoitteena ovat kirjailijan omaa aikaa koskevat, positivistisessa mielessä paikkansapitävät faktat, toisessa tapauksessa antropologinen tieto ajan ihmisten ajattelutavoista. Kolmannessa ja neljännessä tapauksessa tutkittavana ovat kirjailijaa ohjanneet ideologiset suuntaukset, neljännessä lisäksi heidän poliittisen sitoutumisensa aste: miten pitkälle he ovat olleet valmiita menemään oikeaksi kokemansa aatteen puolesta.

Hyvä esimerkki positivistista ja antropologista intressiä yhdistävästä lähdekäytöstä on Jouko Teperin maaseutuelämäntavan tutkimus *Elämää maaseudulla sata vuotta sitten: suomalainen yhteiskunta Pietari Päivärinnan kuvaamana* (1986). Yrjö Varpio (2006) tarkastelee Väinö Linna -elämäkerrassaan Urjalan kunnan elämää Linnan kaunokirjallisen tuotannon kautta. Nils-Erik Forsgårdin *In det femte inseqlets tecken* (1998) analysoi 1800-luvun lopun juutalaisuutta koskevia uskomuksia Topeliuksen tuotannon avulla. Linnan *Tuntemattoman sotilaan* (1954) aikalaiskuvaus taas toimii mentaliteetti-historian lähteenä Ville Kivimäen (2014) suomalaista miehuutta ja sotaa käsittelevässä tutkimuksessa.

Avoimen poliittinen kaunokirjallisuus taipuu hyvin aatteellisen tutkimuksen kohteeksi. 1800-luvun osalta on tutkittu mm. aatelin ja sivistyneistön suhdetta (Vuorinen 2001 ja 2010) sekä torpparien yhteiskunnallista asemaa (Huhtala 1981), jälkimmäistä tosin muodollisesti kirjallisuudentutkimuksen puolella. Linnan *Täällä Pohjantähden alla* -teoksessaan (1959–1962) tarjoama vasemmistolainen tulkinta vuoden 1918 sodasta käynnisti kokonaan uuden vaiheen sisällissodan historian kirjoituksessa (ks. Alapuro 1994, 300). Viime vuosina Sofi Oksanen on Viron lähimenneisyyteen sijoitetuissa teoksissaan viritellyt uudelleen kansojen luontaista antagonismia korostavia asetelmia. Hänen tuotantonsa tulee tarjoamaan tutkijoille samantapaista materiaalia kuin 1800-luvun ja ensimmäisen tasavallan historialliset romaanit.

Fiktio ideologian kuljettimena: kirjailijan vapaus ja mahdollisuudet

Kun tutkitaan ideologista sanomaa, viestintävälinettä tarkastellaan ensisijaisesti siltä kannalta, miten se hyödyttää, ohjaa tai rajoittaa halutun viestin muotoutumista. Fiktiivinen kerronta soveltuu aatteellisen viestin välittämiseen erinomaisesti, koska se on genreistä kaikkein sallivin. Se ei juuri rajoita kirjoittajan mahdollisuuksia, päinvastoin: se tarjoaa piiloviestinnälle parhaat olosuhteet ja kattavimman välineistön.

Koska kaunokirjallisuus määritelmänsä mukaisesti kuuluu mielikuvituksen piiriin, kirjailija ei ole riippuvainen ulkopuolelta annettavista ”tosiasioista” saati vaarassa joutua syytetyksi niiden vääristelystä. Toisin kuin yhteiskuntatieteilijällä tai historioitsijalla, kirjailijalla on vapaat kädet sommitella juonenkäänneet, rakentaa henkilökuvat ja sosiaaliset suhteet, ja kirjoittaa dialogit sanoman kannalta optimaalisiksi. Olosuhteet, tapahtumaympäristöt ja esineistö ovat nekin vapaasti muokattavissa.

Viihdykettä etsivä lukija taas on vastaanottavainen, koska ei huomaa olla varuillaan. Hänhän ei odota joutuvansa aatteellisen offensiivin kohteeksi, toisin kuin poliittista sanomalehteä lukiessaan. Erityisen tehokkaiksi kaunokirjalliset kuvaukset tekee tunteisiin vetoaminen. Kun henkilöhahmoja käytetään esim. yhteiskuntaluokkien personifikaatioina, luokkasuhteet voidaan dramatisoida uudelleen yksilökohtaloiksi, joiden taustalla on mustavalkoinen, stereotyyppittelevä jako uhreihin, konniin ja sankareihin. Romaanihenkilöiden elämäntilanteisiin tunteella samastuva lukija on altis tällaisille räätälöidyille viesteille. (de Groot 2010, 27; Moretti 1999, 105–107.)

Toisaalta kaunokirjailijan käytettävissä ovat myös faktagenrelle ominaiset taivut-telukeinot, kuten todisteiden esittely ja looginen argumentointi, joka voidaan esittää havainnollisessa dialogimuodossa. Kun fiktion mahdolliset aihealueet vielä kattavat inhimillisen elämän koko kirjon, viestin välittämiseen tarjoutuu maksimaalinen keino-valikoima. Vain kaunokirjallisuudessa maalataan kerronnan koko asteikolla.

Lähteet

- Aaltola, Mika 2014. *Drama Power on the Rise? US Soft Power May Increase as a Function of Washington Dysfunction*. FIIA Working Papers 80. Helsinki: Ulkopoliittinen instituutti. http://www.fia.fi/fi/publication/401/drama_power_on_the_rise/ (31.3.2014).
- Alapuro, Risto 1994. *Suomen synty paikallisena ilmiönä*. Helsinki: Hanki ja jää.
- Anderson, Benedict 1991. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revised edition. London & New York: Verso.
- Briggs, Asa & Peter Burke 2002. *A Social History of the Media. From Gutenberg to the Internet*. Cambridge: Polity Press.
- Curran, James 2002. *Media and Power. Communication and Society*. London: Routledge.
- Dupuy, Pascal (ed.) 2002. *Histoire, images, imaginaire*. Pisa: Edizioni Plus, Università de Pisa.
- Forsgård, Nils-Erik 1998. *I det femte inseqlets tecken. En studie i den äldrande Zacharias Topelius livs- och historiefilosofi*. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland 616. Helsingfors: SLS.
- Gellner, Ernest 1983. *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell.
- de Groot, Jerome 2010. *The Historical Novel*. London & New York: Routledge.
- Huhtala, Liisi 1981. *Kuu torpparin aurinko. Torppari-aihe suomalaisessa kaunokirjallisuudessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 371. Helsinki: SKS.
- Häggman, Kai 2001. Kaunokirjallisuus: lähteitä ja inspiraatiota historian tutkijalle? *Historiallinen Aikakauskirja* 1/2001, 18–24.
- Immonen, Kari 1987. *Ryssästä saa puhua... Neuvostoliitto suomalaisessa julkisuudessa ja kirjat julkisuuden muotona 1918-39*. Helsinki: Otava.
- Kivimäki, Ville 2014. Sotamies Riitaojan poikauhri. Sota suomalaisen mieheyden myyttisenä lähteenä. Pirjo Markkola, Ann-Catrin Östman & Marko Lamberg (toim.), *Näkymätön sukupuoli. Mieheyden pitkä historia*. Tampere: Vastapaino. Tulossa.
- Moretti, Franco 1999. *Atlas of the European Novel*. London & New York: Verso.
- Mäkinen, Ilkka 1997. "Nödvändigheten af LainaKirjasto". *Modernin lukuhulun tulo Suomeen ja lukemisen instituutiot*. Helsinki: SKS.

- Nieminen, Hannu 2006. *Kansa seisoi loitompana. Kansallisen julkisuuden rakentuminen Suomessa 1809–1917*. Tampere: Vastapaino.
- Teperi, Jouko 1986. *Elämää maaseudulla sata vuotta sitten. Suomalainen yhteiskunta Pietari Päävärinnan kuvaamana*. Porvoo: WSOY.
- Teperi, Jouko 1996. *Pietari Päävärinnan Suomi. Päävärinnan julkaisut ja käsikirjoitukset, Päävärinta-tutkimuksen viitteet ja lähteet*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjaston julkaisuja 9. Helsinki: SKS.
- Varpio, Yrjö 2006. *Väinö Linnan elämä*. Helsinki: WSOY.
- Vuorinen, Marja 2001. *Aateluuden semiotiikka, teoria ja käsite, aatelmiehen ideaalityypit ja populaarit demokratiateemat 1800-luvun suomalaisessa kaunokirjallisuudessa*. Lisensiaatin työ. Helsingin yliopisto. <https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/21903/aateluud.pdf?sequence=2> (31.3.2014).
- Vuorinen, Marja 2010. *Kuviteltu aatelmies. Aateluus viholliskuvana ja itseymmärryksenä 1800-luvun Suomessa*. Bibliotheca Historica 128. Helsinki: SKS.